

UDK: 316.662-055.2 (497.6) "1942/1953"
Izvorni naučni rad

O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI 1942.-1953.

Vera Katz
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

*Apstrakt: U radu su razmatrani osnovni pokazatelji društvenog položaja žene u Bosni i Hercegovini u razdoblju od Drugog svjetskog rata do uki-
danja Antifašističkog fronta žena. Tijekom naznačenog vremena kreirao
se identitet žene u socijalizmu, prvo ratnim partijskim odlukama, a nakon
oslobođenja ustavnim i zakonskim rješenjima koji su bitno izmijenili druš-
tveni položaj žene na razini političkih, socijalnih, radnih, bračnih i osta-
lih prava.*

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, žena, socijalizam.

*Abstract: This paper considers the basic signs of the social position of wo-
men in Bosnia and Herzegovina in the period of the Second World War un-
til the abolishment of the Antifascist Women's Front. A new identity of wo-
men in socialism was created during the marked time frame, first by Par-
ty war decisions, and after the Liberation by constitutional and legal acts
which significantly changed the social position of women on the level of po-
litical, social, work, marital and other rights.*

Key words: Bosnia and Herzegovina, women, socialism.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća zapadnoeuropska i američka društvena zna-
nost izgradila je pojmovne kategorije i teorijske varijante za razvoj "ženskih studija",
dajući im adekvatan značaj i institucionalnu formu. O najvažnijim teorijskim aspek-

tima historije žena i ženskih studija pregledno nudi rad Dubravke Peić Čaldarević,¹ u kojem se analiziraju različita mišljenja o podrijetlu, obilježjima i razvoju historije žena, zatim vrlo bitno razlikovno određenje pojmova spola i roda, ali i važnosti ženskih studija prema orijentaciji ka socijalnoj historiji uz napomenu o potrebi reinterpretacije povijesnih izvora i važnosti oralne historije kao sredstva otkrivanja ženskih emocija. Od analiziranih brojnih autorskih imena i njihovih pogleda na historiju žena, iz studije Dubravke Peić Čaldarević za ovu priliku prenosimo mišljenje Mirjane Gross: “Za razliku od zapadnoeuropskih historičarki-feministkinja G. Bock i G. Lerner, koje u svojim razmatranjima, a posebice terminologiji, dolaze gotovo do samih granica racionalnog, M. Gross u procjenama ženskog historijskog i historioografskog iskustva, iako ih prihvaća kao neminovnost, dosljedno inzistira na strogoj, hladnoj, znanstvenoj objektivnosti. Govoreći o socijalnim aspektima ženske povijesti, ističe da je ona pri svom nastanku najveći poticaj dobila za vrijeme društvenih previranja 1968. godine u Europi, dok su na njezin razvoj u SAD posebice utjecale društvene mijene uzrokovane vijetnamskim ratom. U oba slučaja ‘na povijesnu pozornicu’ odjednom stupaju ‘marginalne grupe, disidenti, etničke manjine, žene’, odnosno ‘svi oni *drugi* čije postojanje etablirane društvene znanosti i elitne znanstvene ustanove nisu smatrale predmetom interesa’, a od tada ih počinju istraživati u okviru antropološki usmjerene historije svakodnevice. (...)”² U okviru konkretnih povijesnih istraživanja društvenih struktura potrebno je uputiti na kompleksne studije Lydie Sklevicky,³ Vere Gudac Dodić,⁴ gdje se mogu pronaći imena i ostalih autora koji su se bavili ovom problematikom. U bosanskohercegovačkoj historiografiji pionirski poduhvat o ovoj temi napravljen je radom o emancipaciji muslimanske žene.⁵ Također, potrebno je napomenuti da su se sedamdesetih godina prošlog stoljeća u jugoslavenskoj historiografiji pojavljivale monografije posvećene ženama, a sukladno onovremenoj ideološkoj orijentaciji bile su posvećene učesnicama Narodnooslo-

¹ Dubravka Peić Čaldarević, “Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija”, *RADOVI*, Vol. 29, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1996, 273- 287.

² Isto, 285.

³ Lydia Sklevicky, “Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata”, *Polja* 308, Novi Sad: 1984; Ista, “Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa”, *Polja* 309, Novi Sad: 1984; Ista, *Konji, žene i ratovi*, Zagreb: 1996.

⁴ Vera Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji”, u: *Žene i deca – Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka (4)*. Beograd: Biblioteka Helsinške SVESKE br. 23, 33-130.

⁵ Senija Milišić, “O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi* 28, Sarajevo: Institut za istoriju, 1999, 225-241.

bodilačkog rata.⁶ Međutim, poslije izdavanja ovih djela nastupila je dugačka pauza u nastavku istraživanja, a nedostatak interesa za ženske teme kod suvremene generacije povjesničara oba spola učinio je nenadoknativ zaostatak posebice u Bosni i Hercegovini. Nakon upoznavanja s dijelom literature u kojoj su ponudeni aspekti podrijetla, obilježja i razvoja historije žena, definicije osnovnih pojmova spola i roda, razvoja ženskih studija, orijentacija ka socijalnoj historiji, empirijski pokazatelji na konkretnim društvima i sličnom, ovaj rad nudi pregled osnovnih partijskih odluka, ustavnih i zakonskih akata prema kojima su ženama u Bosni i Hercegovini regulirana pitanja pravnog položaja, zatim školovanja, obrazovanja, radne aktivnosti, položaja u braku i porodici, zdravstvenog osiguranja, te participacije u političkom životu.

Nakon Drugog svjetskog rata pravni, politički i društveni položaj žene u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini potpuno je promijenjen u odnosu na razdoblje Kraljevine Jugoslavije. Agitacija za žensko pravo glasa bila je tridesetih godina 20. stoljeća vrlo aktualno političko pitanje, ali je izostalo njegovo uvrštavanje u Ustav Kraljevine Jugoslavije 1931. godine, mada je bilo nagoviješteno Ustavom iz 1921., kada je biračko pravo garantirano svakom građaninu koji je navršio 21 godinu života, a za žene je tada rečeno da će se zakonom riješiti pravo glasa za žene. Prema tome, žene Jugoslavije morale su pričekati završetak Drugog svjetskog rata da bi dobile mogućnost izlaska na izbore. Od tada započinje formuliranje njihove društvene uloge u socijalizmu promoviranjem putem ustavnih i zakonskih propisa iz kojeg su slijedile promjene na razini političkih, društvenih, obiteljskih i ostalih prava žene. Na različite načine promicana je društvena uloga žene preko koncepta *drugarice – radnice – domaćice* s ciljem kreiranja identiteta žene u socijalizmu. Pozivajući se na tekovine narodnooslobodilačke borbe, neposredno nakon oslobođenja nastojalo se ustavnim, zakonskim i različitim normativnim aktima stvoriti garancije ravnopravnosti među spolovima, a koliko je komunistička vlast učinila suštinskih pomaka u emancipiranosti rodne ravnopravnosti u prvom desetljeću nakon rata ostaje predmetom istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Drugačiji odnos prema statusu žene u društvu započeo je još tijekom Drugog svjetskog rata u pravcu realiziranja usvojenih stavova iz međuratnog razdoblja ilegalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kada se načelno odredila i prema ovom pitanju u smislu rodne ravnopravnosti. "Istorija Drugog svetskog rata

⁶ Mila Beoković, *Žene heroji*. Sarajevo: 1967; *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd: 1978; Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: 1978.

u Jugoslaviji možda je najfascinantniji primer kako je relativno mala grupa komunisti uspela da temeljnim radom na terenu i u ratnim uslovima, a za vrlo kratko vreme, ubedi velike mase žena da potpomognu partizanski rat, kako bi posle rata dobile nova prava. Program je u potpunosti uspeo, toliko da je žensko političko organizovanje već posle nekoliko godina postalo opasnost za komuniste, i AFŽ je rasformiran. Posle toga, ideološki obrat je preživio neobičnu kombinaciju potrošačkog i patrijarhalnog modela nametnutog ženama, ali dobar deo obećanih prava je preživio”.⁷ Mada su vojni zadaci bili prioritetni tijekom narodnooslobodilačkog rata, KPJ je izuzetnu važnost pridavala stvaranju masovnih organizacija narodnofrontovskog karaktera. U okviru narodnofrontovskog pridobijanja “širokih narodnih masa” Partija je nastojala privući žene i omladinu i organizacijski ih usmjeravati. Tako je već krajem 1942. godine na prostoru *Bihačke republike* za samo devet dana nakon Prvog zasjedanja AVNOJ-a održana u Bosanskom Petrovcu Prva zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena (AFŽ). Da je objedinjavanje ove organizacije na jugoslavenskoj razini bilo pod neposrednim rukovodstvom najvišeg partijskog tijela vidljivo je iz *Direktivnog pisma CK KPJ o zadacima AFŽ-a, od 2. novembra 1942.*⁸, kojim se svim partijskim organizacijama pojasnila uloga AFŽ-a. Ovo direktivno pismo došlo je nakon saznanja da u mnogim partijskim organizacijama nije u potpunosti shvaćen značaj AFŽ-a u smislu potpore partizanskim jedinicama. Stoga je bilo potrebno naglasiti bitnu ulogu žene u ratu, te da one ne smiju u svojoj djelatnosti ostati ograničene samo na AFŽ, već da u borbi za svoja prava moraju biti izravno zastupljene i u narodnooslobodilačkim odborima, čime bi uzele učešće u “izgradnji narodne demokratije”. Centralni komitet KPJ (CKKPJ) definirao je karakter ove organizacije na sljedeći način: “Antifašistički Front Žena je vanpartijska široka masovna organizacija svih antifašistički raspoloženih žena. Kao takva, ona je pod uticajem naše Partije, i partijske organizacije su dužne, ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu, pružiti svestranu pomoć. Kontrola i pomoć AFŽ-a ne sme se shvatiti kao komesarska uloga naših odgovornih partijki, već kao stvarna pomoć u okupljanju svih žena u borbi protiv fašizma i kao obezbeđenje naše pravilne linije na tome sektoru partijskog rada”.⁹ Cilj direktivnog pisma bio je pojašnjenje uloge ove masovne organizacije u ostvarivanju povezanosti između partijskih organizacija, vojske i novoformiranih organa vlasti s narodom “na terenu”. U partijskim direktivama javno je definirana kao izvanpartijska organizacija, a u smjernicama za daljnji rad posebno se

⁷ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001, 34.

⁸ *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945.* (pr.) Slobodan Nešović i Branko Petranović, Beograd: *Narodna knjiga*, 1983, 275-276.

⁹ *Isto*, 275.

isticala veza partijskih foruma sa vojnim jedinicama, a unutar te veze partijke (žene – članice KPJ) bile su odgovorne za povezivanje sa ženama u vojsci ili u sanitetu, ali i sa onima koje su ostale u svojim domovima. Prema tome, AFŽ je bio pod potpunom kontrolom Partije, kao i sve ostale narodnofrontovske organizacije. Potreba za koordiniranjem zadataka između partijskih organizacija i AFŽ-a bilo je u prvom redu pitanje kampanje za snabdijevanje partizanske vojske hranom, odjećom i obućom. Osim AFŽ-a, partijske organizacije morale su angažirati “sve” narodnooslobodilačke odbore kao i “sve” simpatizere da bi se stvorila široka pozadina iz koje bi se osiguralo snabdijevanje partizanskih jedinica. Da bi se potaknuo rad odbora AFŽ-a i razbili otpori komunista protiv ove organizacije, KPJ je odabrala partijke i poslala ih na konkretne akcije, što su bili i njihovi partijski zadaci. Sazivanje Zemaljske konferencije AFŽ-a proteklo je prema partijskim uputama. Direktivnim pismom CKKPJ bilo je naloženo da partijska rukovodstva vode računa o pravilnom izboru delegata i da oni predstavljaju pokrajinske, oblasne, okružne, sreske, općinske i mjesne odbore. Umrežavanje ove organizacije trebalo je urediti na sljedeći način: “U svim selima i gradovima stvarati organizacije AFŽ-a i nastojati na povezivanju jednih s drugima, tj. centralizovati u sreskom, oblasnom, pokrajinskom itd. opsegu. Izolovanost jednih od drugih u dosadašnjem radu štetno se odrazila u inicijativi i međusobnom takmičenju na izvršenju postavljenih zadataka”.¹⁰ O važnosti ove ženske organizacije u ratu ukazuje i činjenica da je na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a govorio Josip Broz Tito 5. 12. 1942. godine u Bosanskom Petrovcu “(...) ističući da Antifašistički front žena postoji odavno, ali da je danas dobio organizacionu formu, i da je jedna od organizacija koja je ponikla ‘odozdo’. AFŽ je nazvao ‘desnom rukom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja’ i najvećom snagom u pozadini”.¹¹ Partijskim direktivama davane su smjernice za rad ove antifašističke organizacije, a govorima najviših partijskih funkcionera iskazivana je važnost njenog postojanja, isticani su značajni uspjesi u radu, ali i nedostaci koje je trebalo popraviti. Stalnim stavljanjem naglaska da su antifašističke organizacije nastale “odozdo”, iz naroda, nastojalo se stvoriti javno mnijenje o širokoj podršci “narodnih masa” partizanskom pokretu. U odnosu na brojne obveze u vojsci i u civilstvu, učešće žena u političkim tijelima nije adekvatno pratilo stupanj njihove angažiranosti. Učešće žena-vijećnika u radu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) bilo je nedovoljno u odnosu na njihovu zastupljenost u vojsci. Prema nekim, mada nepozdanim pokazateljima, u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV-u) bilo je angažirano

¹⁰ *Isto*, 275-276.

¹¹ *Isto*, 276.

oko 100.000 žena.¹² Međutim, od 247 vijećnika na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a (25.-26.11.1943. u Mrkonjić Gradu) bile su samo 4 žene ili 0,61%.¹³ Na istom zasjedanju izabrana je lista vijećnika AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine, ali od 103 vijećnika i njihova zamjenika nije bilo na popisu nijedne žene. Također, u Prezidijum ZAVNOBiH-a nije bila izabrana nijedna žena. Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a skupu se obratila Rada Vranješević u ime AFŽ-a ističući zalaganje, ali i uspjehe ove organizacije. Na Drugom zasjedanju (30.6. - 1.7.1944. u Sanskom Mostu) uočen je napredak, tako da su od 23 predložena nova vijećnika bile i tri žene, te ih je tada bilo ukupno sedam u odnosu na 107 prisutnih vijećnika (ili 6,54%).¹⁴ Mada je zastupljenost žena u najvišim partizanskim organima vlasti tijekom rata bila marginalna, rodna ravnopravnost kao partijski programski zadatak ostvaren je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a usvajanjem Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, u kojoj je jasno iskazana: "Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti",¹⁵ što je bio i formalno-pravni napredak prema *ženskom pitanju*. U zavnobihovskom ozračju, Danica Perović je na početku svoga govora istakla kako je u Deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a istaknuta ravnopravnost žene sa muškarcem kao sastavnog dijela prava građana, što je, prema njenim riječima, potvrdilo i prisustvo žena na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Međutim, bez obzira na pozitivne ocjene Partije o AFŽ-u, prema mišljenju vodećih komunista, proces uključivanja žena u politički život te kao je sporo, jer se u svim akcijama/kampanjama očekivala masovnost. Tako su očekivanja najviših partijskih organa bila mnogo veća od ostvarenih rezultata. Ni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo ovog političkog tijela nije bila izabrana nijedna žena. Nešto kasnije, situacija u vezi sa brojem žena u najvišem političkom tijelu Bosne i Hercegovine neznatno se popravila na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (26.- 28. 4. 1945. u Sarajevu), kada je broj žena na ovom zasjedanju po-

¹² Opširnije: Barbara N. Wiesinger, "Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945". Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2010, br. 4, 208.

¹³ *ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944, knj. I*, Sarajevo: IP *Veselin Masleša*, 1968, 58-63. (Vijećnice: Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Rada Vranješević, studentica, član Centralnog odbora AFŽ-a).

¹⁴ *Isto*, 174. (To su bile: Olga Marasović, Zehra Muidović, Soja Ćopić).

¹⁵ *Isto*, 234.

većan na deset (ili 6,45%) u odnosu na 155 prisutnih vijećnika,¹⁶ ali u sastavu Prve vlade Bosne i Hercegovine nijedna žena nije dobila resornu poziciju.

Završetkom rata Centralni komitet KPJ i dalje je pokazivao veliki interes za Antifašistički front žena. Od 17. do 19. 6. 1945. godine održan je Kongres AFŽ-a u Beogradu. Mada je prema formi ovaj Kongres imao manifestacijski karakter, on je nanovo javno odbacio sumnje u jednom dijelu partijskih kadrova o cjelishodnosti ove organizacije nakon rata. Komunistička partija tražila je od svih partijskih kadrova suzbijanje sektaštva prema primanju žena u Partiju, dalje iskazivanje interesa i razumijevanje za AFŽ, zatim tretiranje ove organizacije kao svoje "transmisije" u radu sa ženama i gledanje kao na dio Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ) u povezivanju sa Partijom preko rukovodećih kadrova na svim razinama. Od partijskih kadrova tražilo se zalaganje, ali i naponi da se AFŽ ne pretvori u malobrojnu izoliranu feminističku organizaciju,¹⁷ jer je prema socijalističkim načelima "feminizam" izjednačen sa "građanskim" kao denuncijantskim pojmom u odnosu na proletarijat o kojem su govorili komunisti. U partijskim dokumentima češće se upotrebljavao pojam "malograđanski" za sve ono što je podsjećalo na predratnu ili zapadnoeuropsku parlamentarnu demokraciju. Programski, Komunistička partija predstavljala je ženu u liku drugarice, radnice-udarnice, dobre majke i domaćice. Za tako kompleksnu ulogu žene u izgradnji "narodne demokratije" bila je potrebna pomoć različitih društvenih struktura, jer je Kongres od žena zahtijevao puno veće zalaganje nego u vrijeme rata. Angažman na novim političkim, gospodarskim, socijalnim i drugim zadacima Partija je projicirala uključivanjem preostalog dijela ženske populacije koja još nije bila "organizovana". Programski ciljevi AFŽ-a bili su sadržaj *Direktive Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o AFŽ, od 23. oktobra 1945. godine*,¹⁸ u kojoj su uglavnom ponovljene iste smjernice o radu ove organizacije kao i u *Direktivnom pismu* iz 1942. godine. Razlika je bila u tome što je ova iz 1945. govorila o mirnodopskim uvjetima života, novim zadacima obnove zemlje i ostvarenim pravima žene pozivanjem na tekovine narodnooslobodilačke borbe koja im je ta prava i omo-

¹⁶ *ZAVNOBiH, dokumenti 1945, knj. II.* Sarajevo: IP Veselin Masleša, 1968, 506-511. (To su bile: Soja Ćopić, seljanka iz Hašana, Bosanska Krupa, predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu; Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Dušanka Kovačević, Banja Luka; Danica Likar, seljanka iz sreza Bosanski Novi; Olga Marasović, diplomirana pravica iz Bijeljine; Zehra Muidović, diplomirana pravica iz Sarajeva; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Ruža Oljača iz Banje Luke; Danica Perović, kapetan iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Lepa Perović, iz Banje Luke).

¹⁷ *AVNOJ i revolucija*, 823.

¹⁸ *Isto*, 822.

gućila. Prema tome, obraćanje ženama bilo je prije svega sa ideološke i političke pozicije i kada se obraćalo ženama izravno ili AFŽ-u, kao organizaciji koja ih je predstavljala. Snažno se njegovalo sjećanje na hrabre žene pripadnice narodnooslobodilačke vojske. “Partizanke su se, prihvatajući pojam jednakosti u najrudimentarnijem obliku, odrekle normalnog ‘ženskog’ života, i prihvatile rizik smrti, ranjavanja, zarobljavanja i mučenja, dakle ekstremni muški tretman – da i ne govorimo o nomadstvu, nedostatku osnovne higijene i intimnosti, bolestima i psihičkim problemima, i to ne samo sa neprijateljem. Ženstvenost, seksualnost, materinstvo – sve je dobrovoljno predato u ruke muškoj vlasti, na osnovu ugovora, manje ili više jasno postignutog, o budućim pravima i budućoj jednakosti u boljim životnim okolnostima. Ideja žrtvovanja je dakle ključna: prihvatiti ono najgore iz života muškarca – ratnu kulturu i mentalitet – da bi izabranice/žrtvovane obezbudile prava za sebe i za sve druge žene. Ovaj tako izrazito zahtevni i utopijski stav mogle su prihvatiti samo odlučne ili sasvim očajne feministkinje. No partizanke su bile sasvim neobrazovane, patrijarhalne, jednostavne žene sa sela. Trebalo je kod žena prvo probuditi ili samo podstaknuti patriotizam, natopiti taj patriotizam modernim feminističkim idejama koji su komunistički pokreti prihvatili, umeti prikazati ideje tako da odgovaraju različitim društvenim i kulturnim sredinama, obrazovati žene tako da one prenose nove ideje drugim ženama”.¹⁹ Sukladno tomu, “Valjalo bi napomenuti da je u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata bilo preko 100.000 žena boraca, od kojih je 25.000 poginulo, ranjeno 40.000, a 3.000 ostale su teški invalidi. Za heroje proglašeno je 90 žena. (...) tokom rata je umrlo u logorima 280.406 žena.(...) Žena nosilaca Spomenice boraca od 1941. godine bilo je 1.171”.²⁰ Ispričane su mnoge priče o hrabrim partizankama, ženama – narodnim herojima, koje su se “rame uz rame” borile sa partizanima. Poslije Drugog svjetskog rata građen je i stereotip o partizankama-bolničarkama koje su i oružjem branile svoje ranjenike. Međutim, u mirnodopskim uvjetima nije bilo dovoljno njegovati sjećanja, trebalo je angažirati žene na novim zadacima. Pokrenute su ponovo inicijative o stvaranju seoskih i gradskih ogranaka tamo gdje još nisu postojali, odnosno nastojalo se pokriti cijelo društvo mrežom kontroliranih ženskih organizacija, ali uvijek u koordinaciji unutar Narodnog fronta i pod kontrolom Partije. U *Direktivi* iz 1945. se na samom početku ukazuje na ravnopravnost žena: “Po završetku rata aktivnost žena ne sme i ne može prestati. Naprotiv, tu aktivnost treba razvijati dalje i oživljavati na novim zadacima, na očuvanju i daljem razvoju tekovina narodnooslobodilačke borbe i zadobijenih prava žena (ta prava su deo tekovina narodnooslobodilačke borbe), na rešavanju krupnih zadataka političkog, pri-

¹⁹ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²⁰ Vera Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji (1945-2000)”, 34-35.

vrednog i socijalnog karaktera u izgradnji naše zemlje”.²¹ U partijskim dokumentima često se kritizirao snažniji utjecaj vjerskih zajednica na žensku nego na mušku populaciju, pa je jačanje AFŽ-a bilo vrlo pogodno za realiziranje ciljeva Komunističke partije i prema ovom pitanju. Mada su komunisti od afežeovskih odbora zahtijevali znatno veću angažiranost u što kraćem vremenu i u najgorim okolnostima “Uspeh jugoslovenskog partizanskog pokreta bio je svestran: obezbeđena je ženska radna snaga u pozadini, ženska ratnička snaga na frontu, ženska radna snaga na obnovi zemlje posle rata, ženska politička snaga koja je podržavala pobedničku ideologiju”.²² Za ukupnu aktivnost bile su zadužene članice Partije u svim sektorima djelatnosti od državnog aparata do seoskih odbora kroz cijelu partijsku organizaciju od Pokrajinskog komiteta do osnovnih partijskih ćelija. Tijekom rata, a naročito nakon oslobođenja komunistička aktivnost bila je intenzivirana u pravcu “vaspitanja” i agitaciono-propagandnog djelovanja među stanovništvom. S jedne strane, inzistiralo se na prosvjećivanju žena preko AFŽ-a, a s druge, povezivanje partijskih agitaciono-propagandnih odjeljenja sa odborima AFŽ-a, čime bi se u potpunosti usmjeravala i kontrolirala ukupna djelatnost. “Vaspitni rad sa ženama jeste jedan deo rada partijske organizacije i propagande. Agit-propagandni rad AFŽ-a ne sme se prepuštati samo odborima AFŽ-a već im partijski Agit-prop mora pružiti najnužniju pomoć, koje do sada nije bilo. Na pr. u organizovanju izbornih kampanja partijski Agit-prop dužan je da izradi i specifičan plan za agitaciju među ženama. Isto tako, popularišući zakone, potrebno je uvek promisliti kako i u kojoj formi to učiniti kod žena itd”.²³ Ovaj ulomak iz spomenute *Direktive* na najbolji način pojašnjava odnos KPJ – AFŽ u procesu izgradnje “narodne vlasti”. Uvezivanje partijskih organizacija sa narodnofrontovskim i afežeovskim odborima imalo je za cilj stvaranje povoljnog javnog mnijenja u populariziranju komunističke vlasti. Partijske organizacije imale su veliku ulogu u animiranju AFŽ-a na selu u smislu uključivanja žena u javni društveni život s obzirom na činjenicu da je bosanskohercegovačko društvo bilo neobrazovana, agrarna i zapuštena sredina u kojoj su žene bile njen najneobrazovaniji dio. Uz zakonsku obvezu slanja ženske djece u osnovne škole nastojalo se na različite načine povećati obrazovnu razinu i starijeg dijela ženskog stanovništva. Organizirani su različiti tečajevi, a neki od njih imali su i težinu zakonske uredbe. U skladu sa velikim zadacima Prvog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Ministarstvo prosvjete donijelo je Uredbu o prosvjetno-domaćičkim

²¹ AVNOJ i revolucija, 822-823.

²² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²³ AVNOJ i revolucija, 822-823.

tečajevima.²⁴ Prema ovoj Uredbi, prosvjetno-domaćičke tečajeve mogle su pohađati djevojke i žene između 16 i 45 godina života u trajanju od četiri mjeseca i sa 18 sati teoretske i praktične nastave nedjeljno. Nastavu su izvodile učiteljice osnovne škole, a stručne predmete iz higijene i poljoprivrede stručne osobe. Tečajeve su mogle organizirati različite društvene organizacije, poduzeća, ustanove i seljačke radne zadruge uz prethodno odobrenje narodnih odbora različitog ranga. Nakon polaganja završnog ispita polaznice su dobivale uvjerenje koje je potpisivalo Ministarstvo prosvjete.²⁵ Ovakvi i slični tečajevi bili su brojni i bili cijenjeni prilikom traženja i dobivanja posla u to vrijeme.

Aktivnost pojedinih odbora AFŽ-a ovisila je o broju politički angažiranih žena u njima. Elitni dio ove masovne društveno-političke organizacije činile su žene – članice KPJ pod popularnim imenom “partijke”. Na njima je bio glavni dio odgovornosti jer svaku aktivnost koju je pokretala komunistička vlast pratila je i odgovarajuća djelatnost AFŽ-a. Tijekom razdoblja od 1946. do 1953. godine, do kada je djelovao Antifašistički front žena,²⁶ broj žena u članstvu KPJ nije pratio proces ukupnog omasovljenja partijskih organizacija.

Udio žena u članstvu KPBiH (1946.-1953.)²⁷

Godina	Ukupan broj članova	Broj žena članova KPJ	Učešće (%)	Bazni indeks (1946.=100)	Lančani indeks (pret.god.=100)
1946.	20.474	4.182	20,43	100	100
1947.	29.935	5.495	18,36	146	146
1948.	52.014	9.627	18,51	254	174
1949.	54.421	9.821	18,05	266	105
1950.	63.795	10.933	17,14	312	117
1951.	81.069	13.316	16,43	395	127

²⁴ Uredba o prosvjetno-domaćičkim tečajevima, *Službeni list NRBiH, god. VII, br. 10, 4. 5. 1951.*

²⁵ Isto.

²⁶ Nakon ukidanja Antifašističkog fronta žena Jugoslavije 1953. godine, formiran je Savez ženskih društava Jugoslavije, koji je djelovao do 1961. godine, kada je osnovana Konferencija za društvenu aktivnost žene Jugoslavije koja je radila u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond: PK KPJBih, kut. 178/1947, dok. bez br., 15.1.1948; kut. 277/1948, dok. 5.165/III, 24.1.1949; fond: CK KPBiH, kut. 513/1950, dok. bez br., 25.1.1951, kut. 45/1951, dok. bez br., 10. 1.1952, kut. 7/14, dok. bez br., 20.2.1954.

1952.	92.949	14.475	15,57	454	115
1953.	79.167	12.190	15,40	387	85

Tablični pregled ukazuje na udio žena u članstvu KPJ u Bosni i Hercegovini, odnosno KPBiH (od 1948. godine). Mada je njihov broj zabilježio opadanje prema relevantnim pokazateljima, njihove obveze u društvu bile su kompleksnije. Prema apsolutnim pokazateljima, broj žena je rastao do kraja 1952. godine, da bi u 1953. bio zabilježen pad za 2.285, što je značajna promjena u odnosu na njihov ukupan broj. Prema relativnim pokazateljima postotak je bio u stalnom opadanju od 1946. godine (sa 20,43%) do 1953. (na 15,40%), odnosno za 5,03% tijekom naznačenog razdoblja. Ako se poređenje pravi u odnosu na 1946. kao baznu godinu (1946.=100), nije zabilježen negativni bazni indeks. Neravnomjernost kretanja udjela žena u članstvu KPJ najbolje se iskazuje metodom lančanog indeksa, kada se prate promjene u odnosu na svaku prethodnu godinu (prethodna godina=100). Oscilacije u brojnosti uočavaju se tijekom cijelog perioda. Prema lančanom indeksu, smanjenje udjela žena u odnosu na ukupno članstvo zabilježeno je 1949. (za 69), zatim 1952. (za 12) i 1953. godine (za 30 indeksnih poena). Različite vrste statističkih pokazatelja govore o smanjenju udjela žena u partijskom članstvu. Tome je doprinijelo mnogo razloga, odnosno politički, društveni i socijalni problemi su se prelomili preko ženske populacije. Za kompleksnu ulogu drugarice – radnice – majke – domaćice trebalo je puno vremena, truda i energije, odnosno bilo je teško odgovoriti na sve te uloge. Kao najčešći razlog političkoj neaktivnosti spominjao se nedostatak vremena budući da je uposlenoj ženi ostajalo malo vremena za kuću i djecu jer u siromašnom društvu nije bilo popratnih službi koje bi joj olakšale svakodnevni život kućanice i majke. Društveno-politički angažman u to vrijeme značio je dodatni neplaćeni rad, zatim utrošene brojne sate na čestim i višesatnim sastancima. Osim toga, nakon napornih ratnih godina mijenjala se i uloga partizanki – partijki. “Komplikovanost slike upotpunjuje šok povratka u civilizaciju posle pobjede: ako je partizanki za vreme rata bilo suđeno da se nosi sa nasiljem, fizičkim naporima, borbenom spremnošću, svim vrstama parazita i posledicama nehigijene, pobjedonosni povratak načinio ju je ranjivom. Morala je postati ‘obična žena’, što nije samo značilo blagodat higijene i ukrašavanja, već i samolišavanje zaštite oružja i ratničkoga statusa. Odjednom je na sve strane bilo psihički ugroženih bivših ratnika, siročića, drugih napaćenih žena kojima se trebalo baviti, i partizanke jednostavno više nisu imale vremena da se bave svojim posleratnim stresovima. Željni novih iskustava, pobjednici su napuštali svoje ratne partnerke i tražili manje osveščene i manje borbeno iskusne pripadnice ženskoga pola. Mogli bismo reći da su hladan tuš ‘defeminizacije’ pokreta otpora prvo osetile one, partizanke. Za razliku od muške strane Pokreta, one nisu mogle dugo zadržati svoju pri-

vilegovanu pobjedničku poziciju, a novi društveni i modni trendovi i novi mentalitet konačno su ih izgurili na marginu, u šale i u tešku, ali okončanu prošlost. Nova ideologija iskoristila je sav simbolički potencijal žene koja se žrtvuje za druge i za budućnost, i njoj samoj ostavila tradicionalni, uski prostor”.²⁸

AFŽ je organizacijski stajao na putu antifašizma i požrtvovanosti u ostvarivanju vojnih, političkih i drugih ciljeva revolucije. Nesrazmjer između uloženoga napora ove organizacije u ratnim uvjetima i zastupljenosti žena u političkim tijelima čiju su politiku podupirale bio je evidentan. Međutim, kopirajući sovjetski model vlasti, jugoslavenski komunisti su u prvim ustavima FNRJ (Federativne Narodne Republike Jugoslavije) i Narodne Republike Bosne i Hercegovine regulirali ravnopravnost među spolovima pozivajući se na odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz 1943. godine. Ustavne kategorije crpile su svoj legitimitet i legalitet iz pobjede narodnooslobodilačke vojske i odluka predstavničkih tijela KPJ iz vremena Drugoga svjetskog rata. Iz različite dokumentacije može se vidjeti i formalna strana ravnopravnosti među spolovima u javnom obraćanju prisutnima sa “drugovi i drugarice” češće nego “drugarice i drugovi”. Oslovljavanje sa “drugovi i drugarice” nije ostalo samo u komuniciranju među komunistima, već se proširilo na mnoge druge pojmove kao što su: radne kolegice i kolege, slučajne prolaznice i prolaznike, prijateljice/prijatelje, suradnike, susjede itd. Takav način oslovljavanja nastojao se nametnuti u društvu čak i sa dozom straha koji je ulijevala nova vlast. Tih prvih godina nakon rata oslovljavanje sa “drugarice” ili “druže” značilo je i javno iskazivanje lojalnosti “novoj vlasti”, a obraćanje sa “gospođo i gospodine” podsjećao je na staro vrijeme i “malograđanštinu” kojoj nije bilo mjesta u vremenu uvođenja “diktature proletarijata” i stvaranja “narodne države”.

Osnovna prava žene u socijalističkoj Jugoslaviji propisana su člankom 23. *Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, usvojenim 31.1.1946. godine,²⁹ davanjem prava glasa ženama, odnosno: “Svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, veroispovesti, stupnja obrazovanosti i mesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti. (...)”³⁰ Tako je ženama dato i aktivno i pasivno pravo glasa koje su one masovno iskoristile na izborima za Ustavotvornu skupštinu, te je posebnim ženskim pravima posvećen članak 24. Ustava u kojem se dodatno pojasnilo sljedeće: “Žene su ravnopravne s muškarcima u svima oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. / Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uži-

²⁸ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 207.

²⁹ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list br. 22.*, Beograd, 1946.

³⁰ Isto, 13.

vaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. / Država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem porodilišta, dečijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno ot-sustvo pre i posle porođaja”.³¹ Na identičan način su sve odredbe prenesene u repu-bličke ustave, pa tako i u bosanskohercegovački koji je proglašen na sjednici Usta-votvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine 31.12.1946. godine.³² Prvi poslijeratni ustav ispravio je predratnu legalizaciju podređenosti udate žene, te uredio bračne i obiteljske odnose. Člankom 27. Ustava NR Bosne i Hercegovine ova važna oblast života stavljena je pod državnu kontrolu: “Brak i porodica su pod za-štitom države. Država zakonom uređuje pravne odnose braka i porodice. / Punova-žan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Poslije zaključenja braka građani mogu izvršiti i vjenčanje po vjerskim propisima. / Svi bračni sporovi spadaju u nadležnost narodnih sudova. / Evidencija o ličnom stanju građana u isklju-čivoj je nadležnosti države. / Roditelji imaju prema vanbračnoj djeci iste obaveze i dužnosti kao i prema bračnoj djeci. Položaj vanbračne djece uređuje se zakonom. / Maloljetna lica stoje pod naročitom zaštitom države”.³³ Mada u sastavu Ustavotvor-ne skupštine nije bila velika zastupljenost žena, socijalistički ustav otrgnuo je udatu ženu iz statusa ovisnosti o mužu, a zakonima koji su kasnije doneseni dobila je pra-vo na starateljstvo nad djecom, pravo nasljedstva, liberalizaciju razvoda i ostvariva-nje prava nakon razvoda. Uvrštavanje braka i porodice u Ustav Bosne i Hercegovine prošlo je bez pravnih zapreka jer je već u proljeće 1946. godine Predsjedništvo Na-rodne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine ukinulo sreske šerijatske sudove i Vrhovni šerijatski sud pri Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine, a njihovi sudski predmeti i nadležnosti prenijeti su na narodne sudove i na druge organe na-rodne vlasti.³⁴ Pravo glasa, aktivno i pasivno biračko pravo, jednake plaće za jednak rad, ravnopravnost u obiteljskom i nasljednom pravu, pravo na razvod, pravo na po-djelu zajedničke imovine, zaštita vanbračne djece itd., sve su to prava koja se u Ju-goslaviji/Bosni i Hercegovini vezuju za socijalističku vlast. Međutim, reflektiranje svih tih ustavnih i zakonskih prava na svakodnevni život žene nailazilo je na otpore koji su trebali biti prevladani i neutralizirani jer su patrijarhalni sustavi vrijednosti, duboki u tradiciji, kulturi i običajima definirali dugo rodne uloge na starinski način – naročito u seoskim sredinama. Poslijeratna vlast donosila je brojne zakone brzo i su-

³¹ Isto.

³² Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH, god. III, br. 1.*, Sa-rajewo: 8.1.1947.

³³ Isto.

³⁴ Zakon o ukidanju šeriatskih sudova na području Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, br. 10, 6.3.1946, 166.

stavno. Tako je već u ljeto 1946. godine regulirano porodijsko odsustvo: “Ženama zaposlenim u preduzećima, nadležstvima, ustanovama i organizacijama, odnosno kod privatnih poslodavaca pripada odsustvo od šest nedelja pre i šest posle porođaja. / Za vreme odsustva iz čl. 1. trudna žena uživaće iz socijalnog osiguranja potporu za porođilje, ukoliko za to ispunjava uslove po postojećim propisima. Ukoliko od ustanove socijalnog osiguranja prima potporu za porođilje u manjem iznosu od svoje redovne zarade, isplatiće joj se ta razlika”.³⁵ Ozbiljnost zakonima davale su odredbe o sankcioniranju njihova nepoštivanja, pa su bile predviđene novčane kazne i one prinudnog rada, ali i lišavanja slobode sa prinudnim radom.³⁶ Poslijeratna pravna regulativa mijenjala je pravni položaj udate žene donošenjem niza zakona, a među temeljnim su: Osnovni zakon o braku,³⁷ Zakon o priznavanju punovažnosti brakova zaključenih prije 9. maja 1946. godine,³⁸ i Zakon o imovinskim odnosima bračnih drugova.³⁹ Osim ovih zakona, do 1948. godine doneseni su zakoni o starateljstvu, o odnosima roditelja i djece, o socijalnom osiguranju, o usvojenju djece, a 1955. Zakonom o nasljeđivanju izjednačena su prava žena i muškaraca, ali i djece rođene u braku ili u izvanbračnim odnosima.

Prema općoj definiciji, ustav je najviši pravni akt jedne države, svojim sadržajem ne određuje samo državno uređenje, oblik vladavine i politički sustav, već i, preko posebnih odredaba, pruža jasnu predstavu o stupnju do kojeg je država došla u svojim nastojanjima moderniziranja ili konzerviranja konkretnih društvenih struktura društva. Svaki članak ustava nastoji propisati ili “pravno uopćiti” ili odraziti raznovrsne elemente društvene strukture koji u svakodnevicu ljudi imaju neposredan, raznovrstan i praktičan smisao. Ovi elementi nisu puki spekulativni izrazi ustavotvorca, već su realan pokazatelj odnosa snaga centara političke moći u državi. U socijalističkoj Jugoslaviji centri moći dolazili su od Komunističke partije Jugoslavije, pa je istraživački ispravno pokazati što je to ustavna i zakonska norma, a što društvena praksa, na primjeru ženskog pitanja.

Ustavnim odredbama i komunističkom praksom nakon rata poticala se, između ostalog, slika žene – radnice. Od nje se zahtijevao puni radni elan u obnavljanju ruševina, gradnji puteva i pruga, u tvornici, na njivi i slično. Stvarala se slika na kojoj

³⁵ Uredba o odsustvu žena pre i posle porođaja, *Službeni list FNRJ*, br. 56, 12. 7. 1946.

³⁶ Isto.

³⁷ Osnovni zakon o braku od 9. maja 1946, *Službeni list FNRJ*, god. II, 1946.

³⁸ Zakon o priznavanju punovažnosti brakova zaključenih prije 9. maja 1946. godine, *Službeni list NR BiH*, god. IV, br. 51, 23.12.1948.

³⁹ Zakon o imovinskim odnosima bračnih drugova, *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 32, 5. 10. 1950.

je žena bila - "Heroj rada, udarnica, dobrovoljka, samosvesna i samostalna, naglašeno mišićavog, snažnog tela neopterećenog ukrasnom ženstvenošću, ona je godinama strogo gledala sa plakata, filmskih žurnala, ilustracija socijalističkog sveta. Njena figura nije delovala samo paradoksom 'drugosti' i razbijanjem tradicionalnih modela ženskoga predstavljanja, već i neskrivenom pretnjom jednakošću – za muškarca, za tradicionalnu patrijarhalnu porodicu, pa čak i za same tvorce ikone. Tvorci ikone su doduše raspolagali čitavim nizom strategija pomoću kojih su snažne i samostalne žene bezbedno ostajale na plakatima, ekranima i u knjigama. Tipske priče pokazivale su seoske devojke koje uspevaju da postanu radnice, radnice koje noću uče da bi postale studentkinje, radnice koje su postale radnice da bi ponovo bile radnice".⁴⁰ Kult rada je u potpunosti uključivao ženu kao značajnu radnu snagu s obzirom na njen znatno veći udio u ukupnom stanovništvu poslije rata,⁴¹ ali se i stalno podsjećalo na njene ostale uloge, tj. da osim što radi izvan kuće, mora podizati djecu, obavljati kućanske poslove i uz to biti društveno-politički aktivna. Teško je bilo uskladiti sve te obveze. Najčešće su zanemarivale društveno-politički rad, što su donekle mogle opravdati žene sa malom djecom, zatim one koje su njegovale stare članove obitelji i invalide ili nekim drugim sličnim razlozima. Partijske organizacije bile su vrlo kritične prema ovim pojavama, te su nalagale intenzivniji rad na "ideološkom uzdizanju žena". Zato su konferencije s različitim temama, zatim opismenjavanje i brojni tečajevi nudili mogućnosti za educiranje i pridobijanje žena "u izgradnji socijalizma". "I opet veliko čudo – žene su uspevale da ovladaju nametnutu shizofreniju ženskih uloga! Jedini mogući odgovor je da im je odgovarala osnovna zaštita prava i isto tako osnovna socijalna i zdravstvena sigurnost".⁴² Međutim, nije sve ostvarivano onako kako je to komunistička vlast planirala. Žene u svijetu su se desetljećima borile za svoja ženska prava od vremena s početka 19. stoljeća skoro do kraja 20. stoljeća. Uporedo s borbom postupno su se i društveno izgrađivale, modernizirale i nametale društvu svojom obrazovanošću, neophodnim da bi uspjele u muškom svijetu. Zapadnoeuropski feminizam za jugoslavenske komuniste nije bio javno prihvatljiv. Sovjetski primjer bio je mnogo privlačniji, a u mnogim stvarima i primjenjiv. "Ruske žene nosile su preveliki teret razvoja, u kome je industrijalizacija – za koju je na drugim mestima bio potreban vek – ovde zbijena u dve decenije, a išla je sa ratom, građanskim ratom i promenom političkog kursa. Uprkos njihovim preteranim zahtevima, sovjetske žene – promišljene, istrajne, savesne, disciplinovane, po-

⁴⁰ Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 228.

⁴¹ Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 61.

⁴² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 231.

žrtvovane u i izvan porodice – bile su izgleda ‘stub režima’.⁴³ Ideal sovjetske žene nastojao se prenijeti i na jugoslavenski primjer, pa su se često u partijskim dokumentima agitpropovskog karaktera koristile Lenjinove riječi da je “(...) nemoguće pridobiti mase za politiku ako se pri tom u obzir ne uzmu i žene. (...) Bez žena nema pravog masovnog pokreta”.⁴⁴ S jedne strane, država je nastojala pridobiti što veći broj žena u partijske i narodnofrontovske organizacije, a s druge ih je nagrađivala političkim, socijalnim i drugim pravima. Uz strpljivi agitaciono-propagandni rad bilo je i grubih akcija, kao npr. prisilno mobiliziranje radne snage – pa i ženske, određivanje broja omladinki koje su “dobrovoljno” morale ići na omladinske radne akcije, gdje je smještaj u zajedničkim prostorijama izrazito patrijarhalno odgojenih djevojaka bio značajan problem, zatim odnos prema ženama koje su ostale udovice, te su kao “glava kuće” morale preuzeti sve poslove na sebe, a u posebno teškom položaju bile su žene čiji su muževi bili u neprijateljskoj vojsci ili su nestali, zatim ženama čiji su se muževi ogriješili o politički kurs Partije, jer su i one morale snositi dio njihove krivice ili ih se odreći, kao na primjeru izjašnjavanja o Rezoluciji Informbiroa. Jedna posebna grupa žena gubila je svoj identitet nakon usvajanja i provođenja Zakona o nacionalizaciji 1946. i 1948. godine, kada su oduzeta crkvena i samostanska imanja i broj časnih sestara bio je preveliki za preostali dio imovine, pa su se morale vratiti kući – pričekati neka bolja vremena, ili naći posao i udati se. Koliki su to bili lomovi u jednom društvu za određene njegove skupine – neke su od tema za istraživanje. Ti dijelovi ženske populacije uglavnom su shvaćali novu vlast kao agresivnu i netolerantnu prema svemu što se ne uklapa u njihovo poimanje države, društva i poslušnog pojedinca. Budući da je tih prvih poslijeratnih godina pravni sustav imao “revolucionarni naboj”, partijska država je u praksi kršila mnoga ustavom zagaranirana prava, pa su se i žene u to vrijeme represije našle opravdano ili neopravdano pred komisijama za ratne zločine, na sudovima narodne časti, kažnjavane su za nezavršenje obveza vezanih za prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda sve do 1952. godine, zatim za ignoriranje kolektivizacije i zadrugarstva, proglašavane su za informbirovke i deportirane u zatvore.

U poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu poseban otpor u porodicama bio je prema odlasku djevojaka na rad izvan mjesta stanovanja, na različita gradilišta i tvornice. Ugled jedne djevojke za udaju nije podrazumijevao slobodnu djevojku koja zarađuje, koja živi izvan roditeljske kuće, koja se druži sa nepoznatim muškarcima i slično. Kada su neke djevojke i željele otići sa sela, od kuda je i najviše mobilizirano radne snage, protivljenje njenih roditelja često je bilo nepremostivo. Za

⁴³ Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope – Od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio, 2005, 309.

⁴⁴ *Isto*, 310.

tadašnje poimanje čestitosti sve to “partizansko” zadiranje u ustaljene tradicionalne norme života smatrano je nemoralnim. Iz gradova dolazile su različite neugodne priče. Osim velikog problema opijanja kao uobičajne posljedice stanja nakon ratova, što je Partija željela suzbiti, vladalo je i slobodnije ponašanje među muškarcima i ženama. I o tome, kao moralnom liku komunista, radnika, zadrugara i ostalih, Partija je stalno upozoravala vrlo ostrim tonom. U izvješćima partijskih i državnih organa o mobilizaciji radne snage, o uključivanju žena u radni proces i o ponašanju na poslu neizostavno su se analizirali i odnosi među spolovima. Izvješća ovakve vrste ima mnogo, a u jednom od njih zabilježeno je sljedeće: “Takođe ima i pojava nemorala. U Željezari ima oko 60 žena sa vanbračnom djecom. Samo u komunalnom pogonu ima 9 trudnica bez muževa. U samom gradu Zenici ima oko 40 profesionalnih prostitutki. U samom gradu Zenici ima preko 300 divljih brakova, a u samoj Željezari oko 70. Muške i ženske barake u kojima stanuje omladina jedne su kraj drugih, tako da i to doprinosi širenju nemorala. Ima neželjenih pojava i na samim radnim mjestima, iako to nije masovna pojava. Kada se na te pojave ukazuje na konferencijama, odgovaraju da je to njihova privatna stvar i da oni za vrijeme odmora mogu da rade šta hoće. U samom Povjereništvu unutrašnjih poslova u Zenici bili su kriminalci zbog toga nisu bili u stanju da primjenjuju zakonske sankcije na one koji krše poredak i zakon. Za vrijeme dok je grupa boravila u Zenici, oko 100 je bilo uhapšeno od kojih 40 između 16 i 25 godina zbog tuče, odnosno krađe. Ima veliki broj omladinaca ‘fičvirića’ koji negativno djeluju na omladinu”.⁴⁵ Prema tome, bilo je dovoljno samo nekoliko informacija ovakvog ili sličnog sadržaja da se patrijarhalne sredine suprotstave mobilizaciji radne snage sa sela, osobito ženske, koje su dobivale i uvredljiv naziv “fabrikuše”. Međutim, taj otpor Partija je razbijala različitim metodama i sredstvima, te je proces zapošljavanja i preseljavanja u gradove postajao sve privlačniji.⁴⁶

Različite društvene grupe žena u bosanskohercegovačkoj narodnoj republici su na različite načine doživjele “modernizaciju” i prelazak društva iz neke od faza pretkapitalističkog u socijalistički sustav nametnut iz partijsko-političkih struktura. Jedan od grubljih primjera u preobrazbi društva na primjeru odnosa prema ženama bilo je skidanje zara i feredže. Ova komunistička kampanja provedena je u okviru borbe protiv zaostalosti u svim oblastima društva. Glavni propagandni rad za skidanje feredže bio je namijenjen organizacijama AFŽ-a koje su trebale uvjeriti žene da to učine. Organizirane su manifestacije javnog odbacivanja ove vrste odjeće, ali je uglav-

⁴⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), CKSKJ, V, K-III/14, 1951, Izveštaj ekipe CK KPJ o stanju i radu organizacije Narodne omladine u Bosni i Hercegovini.

⁴⁶ Opširnije: Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine.* Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2000, 128-152.

nom sam proces išao vrlo sporo. Prema mišljenju partijskog rukovodstva, najznačajniju ulogu u aktiviranju afežeovskih odbora imale su žene-članovi KPJ koje su i u ovom pitanju trebale odigrati glavnu ulogu. Međutim, zacrtani zadaci nisu se odvijali prema planu. U arhivskoj građi partijske provenijencije kontinuirano se naglašavalo sljedeće: “Odbori AFŽ-a u dobrom broju sela postoje samo formalno (Drvar, Glamoč, Bosanska Dubica, Cazin, Petrovac, Bihać). U osnovnim partiskim organizacijama ne vodi se kurs da se drugarice članovi Partije aktiviraju u radu organizacije AFŽ-a. Tu treba istaći da zbog sektaštva koje vlada kod partiskih organizacija po pitanju prijema žena u Partiji, u nekim selima u priličnom broju partiskih organizacija nemaju nijednu ženu u Partiji (Grahovo u 15 OPO /osnovnih partijskih organizacija/, Prnjavor 8, Bos. Dubici 14, Drvaru 10, Glamoču i Cazinu 8). To je naročito karakteristično u muslimanskim selima (Cazin) gde se još uvek postavlja kao problem aktivizacija žena/muslimanki u političkom i privrednom životu, kao i pitanje skidanja feredže. Pitanje skidanja feredže potpuno je zamrlo u ovoj oblasti. Ono što se uopšte ne postavlja i kao takvo ne zaoštava u partiskoj organizaciji. Opšta je pojava da i žene članova Partije, a neke i članova komiteta nose feredže (Cazin, Bihać, Prnjavor). Posebno treba istaći slab rad sa ženama u radnim zadrugama. Takođe ima partiskih organizacija u radnim zadrugama koje nemaju žena u Partiji (Prnjavor 4, Bos. Dubica 5)”.⁴⁷ Identičnih ili sličnih opservacija bilo je u gotovo svim partijskim dokumentima. Neuspjeh kampanje agitaciono-propagandnog rada preko masovnih organizacija ili uvjeravanja utjecajnih pojedinaca da se žene odreknu nošenja feredže okončano je donošenjem *Zakona o zabrani nošenja zara i feredže*,⁴⁸ pozivajući se na Ustav NRBiH i Zakon o Prezidijumu Narodne skupštine NRBiH. Naravno, i tekst ovog zakona imao je revolucionarni naboj neposrednog poslijeratnog vremena u kojem se želi pokazati da se od strane Partije ništa ne nameće, već se “samo prenosi volja naroda”. Tako se u članku 1. kaže: “Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene”.⁴⁹ S obzirom na postojanje određenog broja muškaraca koji su se protivili rješenju ovog pitanja, pa čak i onih u partijskim organima vlasti, zakonom su bili

⁴⁷ AJ, CKSKJ, V, K-III/3, 18. 10. 1949. Izveštaj o obilasku partiske organizacije Banjalučke oblasti.

⁴⁸ Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, *Službeni list NR BiH, god. VI, br. 22, 5. 10. 1950.*

⁴⁹ Isto.

i oni obuhvaćeni tako što se – “Zabranjuje (se) prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar i feredžu odnosno pokriva lice, kao i svaka radnja usmjerena na podržavanje nošenja zara i feredže i pokrivanje lica žene”.⁵⁰ Nepridržavanje ovog zakona sankcionirano je zatvorom, prinudnim radom i novčanim kaznama kako za one koji i dalje nose zar i feredžu tako i za one koji to zahtijevaju od svojih ukućana koristeći ucjenu, prijatnju, zloupotrebu vjerskih osjećanja ili druga slična sredstva prisile. Mada je većina zakona toga vremena stupala na snagu danom objavljivanja u Službenom listu NR BiH, za ovaj zakon je vrijedila primjena od trideset dana nakon objavljivanja, čime se ostavljalo vremena agit-propovskim organizacijama za dodatno djelovanje. Skidanjem zara i feredže očekivalo se veće učešće žena u društveno-političkom životu, ali su se i dalje javljali stari problemi: “Naročito treba istaći problem omladinki koje su aktivne u organizaciji (kao i uopšte u prosvetnom i kulturnom radu) ali čim se udaju i to obično vrlo mlade (16-18 godina) napuštaju svaki rad, prihvataju stare porodične odnose, zaostalost itd. Kao rezultat sprovođenja Zakona o skidanju zara i feredže veliki broj mladih Muslimanki se oslobodio i kod njih je nastupio veliki polet, njih treba i partiska i omladinska organizacija da prihvate i da im obrate posebnu brigu. Inače, neprijatelj je skidanje zara pokušao politički da iskoristi. Govorilo se da je to početak prekrštavanja Muslimana, da će se sada Srbi nagledati lepih Muslimanki – žena itd.”⁵¹ Ovakvi i slični komentari oštro su sankcionirani partijskim, administrativnim ili drugim kaznama jer su zadirali u “svete tekovine bratstva i jedinstva” naroda u Bosni i Hercegovini. Kakav je bio stvarni društveni i emotivni položaj ovih žena ostaje budućim istraživačima, a jedan od pogleda na ovo pitanje je i sljedeći: “Posleratna jugoslovenska politika, koju su sprovodili čak i vojska i policija, bila je zabrana nošenja feredže. Drugim rečima, žena pod velom bila je oduzeta ispod vlasti svoga oca, brata, muža ili hodže kao simboličnog predstavnika kolektiva, i stavljena pod vlast države i njene ideologije, zajedno sa svim drugim ženama. Akciji se ne može negirati progresivnost. (...) Hipokrizija je očito na delu: sa jedne strane, briga za spoljni izgled, za fasadu društva, i sa druge, nebriga za porodični položaj tih žena, posebno onih i inače najmanje privilegovanih, bez ikakvog pravog kontakta sa društvom – starih, nepismenih, zatvorenih u kuće, siromašnih”.⁵² Nestajanje tradicionalnih modela ženskoga predstavljanja pred naletom revolucionarnog zakonodavstva nije išlo bez otpora. Od 48.327 žena koje su nosile zar i feredžu na-

⁵⁰ Isto.

⁵¹ AJ, CKSKJ, V, K-III/10, 28. 12. 1950., Izveštaj o obilasku partiske organizacije u Banjalučkoj, Tuzlanskoj i Mostarskoj oblasti.

⁵² Svetlana Slapšek, *Ženske ikone XX veka*, 327-329.

kon 5.11.1950. godine ostalo ih je još 29.439 pokrivenih.⁵³ One su se morale pokoriti zakonu, platiti kazne, a osim toga morale su popustiti s obzirom na činjenicu da tako odjevene nisu mogle dobiti osobne dokumente. Bez obzira što je od oslobođenja do donošenja zakona prošlo pet godina, bio je to kratak period za tako radikalne rezove u društvu kakvo je bilo bosanskohercegovačko.

Nekoliko natuknica o ženama iz različitih društvenih miljea samo je podsjećanje na kompleksnost istraživanja socijalističkog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Veliki civilizacijski skok bilo je davanje prava glasa ženama, aktivno i pasivno biračko pravo u jednom dokumentu, reguliranje bračnih, socijalnih, radnih i drugih prava. Socijalističko društvo težilo je olakšavanju života uposlenim ženama otvaranjem vrtića, zaštitom na radu itd. Na jednoj strani, to su bili veliki pozitivni pomaci u pravima žene k njihovoj punoj rodnoj ravnopravnosti u društvu, a na drugoj nalazile su se zaostale seoske sredine do kojih ti modernizacijski pomaci nisu dopirali. Do sredine pedesetih godina jaz između grada i sela bio je dubok i svi naponi republičkog partijskog i državnog rukovodstva nisu mogli pomoći prevazilaženju tog stoljetnog zaostajanja mnogih dijelova Bosne i Hercegovine. Značajna ulaganja u ekonomski, obrazovni, kulturni i druge oblasti života nisu mogli nadomjestiti siromaštvo, čiji je sastavni dio bila nepismenost, neznanje, otpor prema modernizacijskim tokovima, ponegdje i otpor prema svemu što je dolazilo od "nove vlasti". Kada su bile u pitanju žene i pozitivan odnos socijalističke države prema njima, bilo je potrebno dosta vremena da se u samim žensko-muškim odnosima promijene stereotipi o ženi, za koju je bilo rezervirano mjesto u kući u liku vrijedne domaćice, odgojiteljice i majke. Cijeneći sva prava koja je žena dobila poslije Drugog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini patrijarhalni odgoj poštivanja muškarca dugo je vladao ovim društvom. Jednakost muškarca i žene više je počivala na zakonskoj regulativi, a manje na suštinskoj promjeni odnosa u svakodnevnom životu. Svoja prava iz četrdesetih bosanskohercegovačka žena počela je više koristiti tek od šezdesetih godina 20. stoljeća, kada je i bosanskohercegovačko društvo počelo bilježiti veći ekonomski napredak. Međutim, i dalje je u susretu ili sukobu starog patrijarhalnog načina života i tradicionalnog morala sa novim modernizacijskim procesima žena u Bosni i Hercegovini prolazila težak put ka svojoj emancipaciji jer joj je to onemogućavala sredina u kojoj je živjela, ali i ona sama sebi zbog nemogućnosti da se otrgne od nametnutih ograničenja ■

⁵³ Opširnije: Senija Milišić, "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini." Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 1999, br. 28, 225-241.

ABOUT THE SOCIAL POSITION OF WOMEN
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
1942-1953

Summary

The Constitutions of the Federative People's Republic of Yugoslavia and the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, as well as other numerous laws and legal acts during the first post-war years, guaranteed basic elements of gender equality for women. Women in Yugoslavia gained active and passive electoral rights, the right to schooling and education under equal conditions, the right to work and have equal salaries, paid parental leave after child birth, social security, the right to divorce, legal custody of the children, alimentionation for the children, division of mutual property, protection at the work place, the right to inheritance under equal terms, etc. by which the legal position of women changed and was freed from male dominance. However, the society of Bosnia and Herzegovina after the Second World War was in all spheres of life in certain stages of pre-capitalist development and was not ready for such radical changes. Even though numerous modernizing acts which the socialist government made during the first post-war years in the sphere of defining preconditions and legal settings of gender equality, the equality of men and women was based more on legal regulations of the party state, and less on the essential change of relations in every day life. The Bosnian and Herzegovinian woman started to use her gained rights from the forties only at the beginning of the sixties when the economic development offered her more opportunities. However, the women of Bosnia and Herzegovina still had to overcome a difficult path in the encounter or clash of the old patriarchal way of life and traditional morals with the modernization processes in order to find a way to her emancipation because she was hindered by the surroundings she lived in, but also by herself because she was unable to break off the imposed restrictions ■